

Kino dilində leksik üsulla yaranan onomastik vahidlər

Fizuli Mustafayev

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0003-0287-3932>

Xülasə. Məqalə kino dilində leksik üsulla yaranan onomastik vahidlərə həsr olunub. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində leksik yolla sözyaratma prosesi ən qədim derivitioloji hadisədir. Bu prosesdə heç bir qrammatik vasitə olmadan sözlər dəyişir, ümumilik bildirməklə yanaşı, xüsusi obyekt adlarını da ifadə edir.

Araşdırmadan məlum olur ki, leksik yolla söz yaradıcılığı Azərbaycan dili onomastik leksikasının digər qruplarında da özünü göstərir və xüsusən ktematonimlərdə daha çox müşahidə olunur.

Məqalədə deyilir ki, ümumi sözlərlə yanaşı, bir çox xüsusi adlar da yeni onomastik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Tədqiqatda qeyd edilir ki, leksik və semantik yolla yeni sözlər yaranmasının sərhədi dəqiq müəyyənəlməmiş, leksik yolla sözyartamanın mahiyyəti tam aydınlaşdırılmamışdır. Və bildirilir ki, leksik və semantik söz yaradıcılığı dilimizdə müstəqil sözyaratma üsulları kimi mövcuddur. Buna görə də hər iki söz yaradıcılığı üsulunun sərhədinin müəyyənəlməsinə və ayrı-ayrılıqda şərh olunmasına ciddi ehtiyac vardır.

Məqalədə kifayət qədər monoqrafiya, bədii ədəbiyyat, bədii və sənədli televiziya filmlərindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *Leksika, onomastika, semantik vasitələr, sözyaratma, qrammatik vasitə, toponim, antroponim*

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.05.2026; qəbul edilib – 02.06.2026

Onomastic units formed by lexical method in the language of cinema

Fizuli Mustafayev

Abstract. The article is devoted to onomastic units created by the lexical method in film language. It is noted that the process of lexical formation of words in the Azerbaijani language is the most ancient word-formation phenomenon. In this process, words are changed without any grammatical means, expressing both general and specific names of objects.

It is known from the study that lexical word-creation is also manifested in other groups of onomastic vocabulary of the Azerbaijani language and is especially often observed in ktematonyms.

The article states that, in addition to commonly used words, many specific names also lead to the creation of new onomastic units. The study notes that the boundaries of the formation of new words by lexical and semantic means are not clearly defined, and the essence of word creation by lexical means has not been fully elucidated. And it is argued that lexical and semantic word creation exist as independent ways of word formation in our language. Therefore, there is a serious need to define the boundaries of both ways of word creation and interpret them separately.

The article used a sufficient number of monographs, feature films and documentaries.

Keywords: *Vocabulary, onomastics, semantic means, word formation, grammatical means, toponym, anthroponym*

Article history: received – 01.05.2026; accepted – 02.06.2026

Giriş / Introduction

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik yolla sözyaratma prosesi ən qədim derivitoloji hadisədir. Bu prosesdə heç bir qrammatik vasitə olmadan sözlər dəyişir, ümumilik bildirməklə yanaşı, xüsusi obyekt adlarını da ifadə edir. Dilimizin onomastik leksikasında bu hadisə geniş yayılmışdır.

Dediklərimizi təsəvvür etmək üçün misallara müraciət edək. *“Mən onu da başa düşdüm ki, nə üçün şiə olan Fatma nənəm namaz qılarkən əllərini yanına salır”. “İndi də cavanlar zərəfatla namaza sataşırlar”. Güclə yadıma düşənləri firuzə rəngində kürsülü bir otaq gəlir”. “Özündən böyük bacısı Firuzə də gecə-gündüz Eyvaz əmigidə işləyirdi”. “Kürdabadan, ya babam naçalnik olduğu yerdən bizə ceyran, kəklik, turac gələndə anam mütləq doktor üçün də pay göndərirdi”. “Bizim alt evlərdən birində də Kəklik xala adlı dul bir qadın olurdı”. “Anam brilyant daşlı qızıl bilərziklərini, aypara şəklində olan qızıl silsiləsini taxıb ortasında köz kimi iri yaqut olan eyni qızıl kəmərinə bağlamışdı”. “Sonra onların bir qızı oldu, adını qoydular Yaqut”. “Əlbəttə, qız atası Bayram bəyin və onun dostlarının Novruz bayramında, toylarda nişana atdığını çox görmüşdü” [Əfəndiyev: 1982, s.243]. “Salam deyin Əbdülhəmidə, Elxana, Gülnaraya, Turaca, Gündüzə, Təyyara, Anaxanıma, Həsənağaya, Hadiya, Səttara... Azada, hər kəs yaddan çıxıb, hamısına”. “On beş yaşlı Ceyran əvvəllərdə heç bir şey anlamadan al rəngli şalına bürünüb, özü yaşda qızlarla bulağa gedər, onlarla danışar, gülər, atılıb-düşərdi” [Cabbarlı: 1980, s.158].*

Göründüyü kimi, “namaz”, “firuzə”, “kəklik”, “yaqut”, “bayram”, “ceyran”, “turac” sözlərindən eyni formada xüsusi adlar – şəxs adları kimi də istifadə edilmişdir. Həmin sözlər yazıda qrafik dəyişikliyə uğrayar, yəni xüsusi adlar böyük hərflə yazılır.

Azərbaycan onomastik sistemində *Baba, Bala, Ağa, Ata, Bulud, Vəfa, Vüqar, Vüsal, Qardaş, Dərya, Dövlət, Əziz, Zəfər, İlqar, İnqilab, İsmət, Qönçə, Qərənfil, Durna, Qumru, İlham, İradə, Lalə, Gözəl, Məleykə, Pəri, Sənəm, Sünbül, Sona, Tərlan, Tovuz, Tutu, Çiçək* və s. saysız-hesabsız antroponimlər bu yolla yaranmışdır.

Azərbaycan bədii filmlərinin hər birində adları çəkilən antroponimlərdən istifadə olunur.

“Nəbi: – Komutandan qızıl alıbsan, Baba da bilir. Beş yüz. Mənim başımı satın almaq üçün. Əvvəla azdır. İkincisi, ta başqasına əziyyət vermək nə üçün, bu mən, bu da başım” [Qaçq Nəbi: 1980].

“Baba: – Hə, çünki ad sənin varlığındır. Onu itirməklə varlığının bir parçasını itirirsən” [Dərs: 2005].

“Bağırov: – Mirovoy imperializmdən başqa bizim nə mestax çoxlu düşmənlərimiz var. Əyər biz onları qırmasaq, faşistlərə necə qalib gələ bilirik... Doğrudur, Ağa?” [Qəzəlxan: 1991].

“Qasım: – Baxmaq niyə? Mənim qabiliyyətimi özün sınağa bilərsən. Ata da buna şahiddir, Çobanı deyirəm.

Niyaz: – Bura bax, doxtur! Məndə yaxşı dərmanlar var” [“Kişi” sözü: 1985].

“Fərəcov: – Mansurov, bu Məsmə arvadın yetimçəsini buraxın getsin! Yetimçənin dostu İsməti bura gətirin (Məsmə arvada müraciətlə). Sən də nəvənə də, hər ağına gələn şeyi yuxuda görməsin” [Yuxu: 2001].

“İkinci Carçı: – Ey cinlər, hamınız meydana yığışın, baş vəzir Qərib Buludla birlikdə sizə buğda əkib-becərməyi öyrədəcəkdir” [Qərib cinlər diyarında: 1977].

“Şeyx Əhməd: – Demişəm, şeyxanə, necə deməmişəm?!

Şeyx Nəsrullah: – Bu xanımlar kimdirlər?

Şeyx Əhməd: – Qönçə, Durna, Qumru...” [Ölülər: 1980].

“Akşad: – Baş vəzir Qərib. Bilirsən səni niyə çağırırdım?”

Qərib: – Deyərsiniz bilərəm, şahım!

Akşad: – Vəfa sarayda özünün ədəbsiz aparır” [“Qərib cinlər diyarında, 1977].

“Məsmə arvad: – Baş üstə, nəçənnik! Bir də icazəsiz yuxu görmərik.

Fərəcov: – Yetimçəyə də de ki, avara dostlarını onun yanında görməyim. Vüqar, Vüsal bir də Qardaşı deyirəm” [Yuxu: 2001].

Qasım: – Bəlkə dabaq xəstəliyinə tutulmuşsan? Onun da əlacını bilərəm. Hətta sağıcılar da dabaqdan yaxşı baş açırlar. Dərya, Qərənfil, Məleykə, Pəri xəstələnən malları dərhal deyirlər.

Niyaz: – Məndə yaxşı dərmanlar var, bəlkə sənəin heyvanlarına lazım oldu” [Kişi sözü: 1985].

“Bağırov: – Sizin aqitasiyadan çox şey asılıdır... Özünüz yaxşı bilirsiniz. Hitleri necə izobrazit eləmək lazımdır... lazım gəlsə yerli həvəskarlardan da istifadə edin... Dövlət, Əziz, Zəfər, İlqar, İnqilabı cəlb edin. Başqalarının da adları var məndə... İskəndərov 21-25-ci illərdə satira teatrında işləyib... Da?

Vahid: – Bəli yoldaş Bağırov” [Qəzəlxan: 1991].

“Baba: – Həm də onlar təkcə sənəin adını əlindən almaqla kifayətlənmirlər. Gördün də, İlhamla İradə adlarından narazılıq edirlər. Bunun ardınca, sənəi ikinci güzəştə getməyə məcbur eləyirlər” [Dərs: 2015].

“Səlim bəy: – Hə... nə qızıl? ...ya ...yalandır.

Nəbi: – Qalx, Tərlanla Tovuzu da çağır.

Səlim bəy: – Yaxşı, biz də kişiyik, üzünü o yana tut, geyinim” [“Qaçaq Nəbi”, 1980].

“Qarışad: – Bu, kobud cavabdır şahım! Saray xanımları – Sənəimin də, Sünbüllə Sonanın da belə cavablardan xoşu gəlmir.

Akşad: – Kəs bu saraydan dedi-qodunu, fitnəkar. Saqqalını keçə kimi əsdirmə” [Qərib cirlər diyarında: 1977].

Hacı Həsən: – Şeyxanə! Bu Heydər ağadır ki, teleqraf anada mənəşəb və əhli-elm bir vü-cuddur. Zövcəsi də Lalə. Bu ağa Əlibəydir ki, hakim yanında dilmanədır, bunun da övladlarının anası Gözəl xanımdır.

Şeyx Nəsrullah: Məcəzi şərifiniz inşallah səlamətdir?” [Ölülər: 1980].

“Xalid: – Mən də çox istərdim ki, hər işdə qalib gələm, Tuti ilə Çiçək kimi, amma bu cürə yox.

Baba: – Kimə qalib gələsən?

Xalid: – Heç kimə. Elə-belə” [Dərs: 2015].

Bu adların ümumi adlarla heç bir mənə əla-qəsi yoxdur. Yəni dilimizin leksikasında lalə, gözəl, sünbül, tərlan, tovuz və s. sözlər seçilir və “hazır şəkildə” xüsusi ada çevrilir. Bildiyimiz kimi, “lalə”, “sünbül”, “tərlan” bitki və quş növlərini bildirən sözlərdir. Bunlardan şəxs adı kimi istifadə olunarkən həmin sözlərin semantikasında müəyyən dəyişiklik, inkişaf baş verir, bu sözlər yeni mənə çaları ilə fərqlənir. Məsələn, “İnqilab məruzə etdi” dedikdə, harada “in-qilab” sözü yeni mənə – şəxs anlayışını bildirir.

“Leksik yolla söz yaradıcılığı Azərbaycan dili onomastik leksikasının digər qruplarında da özünü göstərir və xüsusən ktematonimlərdə daha çox müşahidə olunur” [Qurbanov: 1986, s.180]. Bu cəhətdən çoxlu küçə, meydan, restoran, kafe, düşərgə, mağaza, musiqi kollektivlərinin adları diqqəti cəlb edir. Məsələn, “Göy göl”, “Könül”, “Tello”, “Təbəssüm”, “Şənlik”, “Halay”, “Çiçək”, “Bahar”, “Şəmkir”, “Şahdağ”, “Gülüstan”, “Pirqulu”, “Xəyal”, “Röya”, “Nazilə” və s. musiqi kollektivlərinin adlarının leksik yolla əmələ gəlməsi fikri heç bir şübhə doğurmur. Kinossenari müəllifləri düşünmədən, ad axtarışına çıxmadan qeyd etdiyimiz adlardan filmlərdə istifadə ediblər.

“Fərəcov: – Yaxşı, yaxşı... Elə nəvən də özünə oxşayıb! Gedə bilərsən.

Məsmə arvad: – Burda yatmayacağam ki...

Fərəcov: – Demirəm ki, “Göy-göl”ə get, “Könül”, “Tello”-da istirahət etginən, çıx bayı-ra...” [Yuxu: 2001].

“Baba: – Bu qələbə sənəin nəyinə lazımdı ki?

Xalid: – İstəyirəm məşhur adam olum. Hamı mənənin dost olmağa can atsın. Hətta “Təbəssüm”, “Şənlik” də işləyənlər də. Lap Asifin özü də” [Dərs: 2005].

“Diktor: – Ötən il Mədəniyyət Nazirliyinin əmri və dəstəyi ilə xarici qastrollara 20-dən artıq rəqs ansamblı yollanıb. Onların içərisində “Halay”, “Çiçək” və “Bahar” fərqlənib. Reper-tuarlarında səslənən rəqs nömrələrini tamaşaçı-lar ürəkdən alqışlayıblar” [“Azərbaycan sevgisi” sənədli televiziya filmi, 1985].

“Diktor: – “Şəmkir”, “Şahdağ” və “Gülüstan” komandaları bu il də yüksək göstəricilər qazanaraq ilk pillələrdə qərarlaşıblar” [İdmançı” sənədli televiziya filmi: 1983].

“Raki: – Düşmənciliyi gizli edirlər, ata!

Akşad: – Sənəin Pirqulu çölündə göstərdiyin hünərlər mənəim gözbağlıcalarımdan qat-qat üstün çıxdı. Yaratdığın zəmilər, bağlar-bağçalar mənəim ölkəmin görkəmini dəyişdi” [Qərib cirlər diyarında: 1977].

“Xalid: – Hə, yaxşı oğlandı. Qoçaqdı, diri-başdı. Hərdən fikirləşirsən ki, kaş belə bir qardaşım olaydı. Üstəlik “Xəyal”, “Röyal” və “Nazilə”ni də yaxşı oynayırlar.

Baba: – Deyəsən, o sənə qardaşlıq eləmək istəmir” [Dərs: 2015].

Misallardan bir cəhət də aydın olur ki, ümumi sözlərlə yanaşı, bir çox xüsusi adlar da yeni onomastik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Bunlardan başqa, bir sıra ulduz bürclərinin adları da leksik üsulla əmələ gəlmişdir. Məsələn, Xərçəng, Qız, Dolça, Qoç, Öküz, Balıqlar, Tərəzi, Göyərçin, Milçək, Tülkü, Dovşan, Durna, Qarğa, Qartal bürcləri və s. həmin sözlərlə adlarını daşıdıqları obyekt arasında heç bir mənə əlaqəsi yoxdur.

“Heydər ağa: – Allah-taala siz tək üləmanın sayəsini bizim üstümüzdən əskik eləməsin.

Əlibəy: Allah sizə ömür versin!

Şeyx Nəsrullah: – “Xərçəng”, “Qız”, “Dolça”, “Qoç”, “Öküz” bürclərində deyilir ki, dünya üçün gözəl hesab etdiyin şeylərin hamısını axirət sənin ürəyindən çıxardar” [Ölülər: 1980].

“Nəbi: – Hamısıdı? Qorxma, qəbz verəcəm. Baxın, sən ancaq “Tülkü”, “Dovşan” cinsinə bənzəyib onlar kimi hoppanırsan. “Durna”, “Qarğa”, “Qartal” bürclərinə bənzəmək lazımdır. İndi də hampaların silahlarını, patronlarını geri qaytar.

Tunc Vəli: – Qəşəng bığların var ha, bəy! [Qaçaq Nəbi: 1980].

“Arvad: – Çox aparırsan a... Özünə yazığın gəlmir, bizə yazığın gəlsin. Axı, o “Milçək” bürcündəndir.

Vahid: “Özümüzə yazığımız gələ-gələ bu günə düşmüşük də... Mən elə bildim ki, onlar “Balıqlar”, “Tərəzi” və “Göyərçin” bürclərindəndirlər.

Dilçi alim A.D.Bağırov deyir: “*Toponim və hidronimlərdə leksik yolla sözyaratma nisbətən az məhsuldardır. Çünki bu coğrafi obyektlərdə adlandırma müəyyən mənə əsasında baş verir*” [Bağırov: 2002, s. 96].

İndiyədək dilçiliyimizdə leksik və semantik yolla yeni sözlər yaranmasının sərhədi dəqiq müəyyənəşdirilməmiş, leksik yolla sözyaratmanın mahiyyəti tam aydınlaşdırılmamışdır. S.Cəfərovun “*Müasir Azərbaycan dili*” kitabında “*Leksik yolla söz yaradıcılığı*” adı altında leksik-semantik söz yaradıcılığı prosesi şərh olunmuşdur” [Cəfərov: 1982, s. 120].

Nəticə / Conclusion

Fikrimizcə, leksik və semantik söz yaradıcılığı dilimizdə müstəqil söz yaratma üsulları kimi mövcuddur. Buna görə də hər iki söz yara-

dıcılığı üsulunun sərhədinin müəyyənəşdirilməsinə və ayrı-ayrılıqda şərh olunmasına ciddi ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat / References

1. Əfəndiyev, İ. M. (1982). *Seçilmiş əsərləri*. Azərnəşr.
2. Cabbarlı, C. (1980). *Seçilmiş əsərləri*. Azərnəşr.
3. Qurbanov, A. M. (1986). *Azərbaycan onomalogiyası məsələləri*. Maarif.
4. Bağırov, A. D. (2002). *Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri*. Şərq.
5. Cəfərov, S. Ə. (1982). *Müasir Azərbaycan dili*. Azərnəşr.

Bədii filmlər

6. “Qaçaq Nəbi”, 1980.
7. “Kişi sözü”, 1985.
8. “Yuxu”, 2001.
9. “Qərib cinlər diyarında”, 1977.
10. “Ölülər”, 1980.
11. “Dərs”, 2005.
12. “Qəzəlxan”, 1991.

Sənədli televiziya filmləri

13. “Azərbaycan sevgisi”, 1985.
14. “İdmançı”, 1983.